

չեմ՝ կասկածում, թէ դու քո խոհանութեամբ
և յաւետ ցանկութեամբ, որ մեր տոհմի փառքը
բարձրանայ՝ կը գոյնս իմ վճիռը: . . . Եւորին
Սրբութեան բարեհաճ շնորհիւ ես այժմ մի նոր
ճանապարհի վերայ եմ, ուր որ իմ բոլոր զօրու-
թեամբ պիտի աշխատեմ, որ տոհմիս ըղձերի և
զրութեան համեմատ վարուիմ և ըստ ամենայնի
նպատաւորեմ նորա պատուի և փառքի աճեցման: .
Այնուպէս պայծառութեամբ և վիսպում մի այլ նա-
մակ նշնայեալ 1837-ին գրած, թէ ինչպէս զօրա-
ւոր է եղել Պէշչիի անափառութիւնը, նորա առաջ
մղուելու ձգտումը, և թէ ինչ երկրորդական տեղ
է ունեցել նորա «Տոգեորական կոչման» կամ աստ-
ուածարանական ուսմամբ ոգևորուելու փոյթը: Սո-
վորութիւն ունենալով իմ վիճակիս մասին ազգա-
կաններէիցս ոչինչ չթաղցնելու, տեկեղծօրէն հա-
ւատացնում եմ քեզ, որ այն օրումնից, երբ ես
հօրս ցանկութեան համեմատ այս նոր ասպարիզիս
մէջ ոտք կոխեցի, միշտ հետամուտ եմ եղել միայն
մի նպատակին. ես ուզեցել եմ՝ իմ բոլոր զօրու-
թիւններովս քանաչ և գոյնի վարքով ընթանալ,
որ նուիրագրական աւագութեանց աստիճաններով
առաջ գնամ և ընդ նմին նաեւ մեր տոհմի արժա-
նեաց յարգը աւելի ևս բարձրացնեմ, և թէ այս
նպատակիս հասնեմ, կարճեմ, թէ մեր հօր խոր-
հուրդների համեմատ գործած պիտի լինիմ: Եւ դ
խորհուրդները ինձ համար օրէնք են և անշուշտ
խիղճս տաղնապի մէջ կը լինի, եթէ կենացս մէջ
երբ և իցէ անոնց դէմ մեղանշեմ: Բայց քանի
երեստասարդ եմ, անտարակոյս իմ առջև զճաճ աս-
պարեզս այնպէս կընթանամ, որ կարողանամ մեր
տոհմի պատիւը շահել, եթէ ի հարկէ վարքս ան-
բիժ մնայ և զօրաւիգն պաշտպանութիւն փայլեմ,
որ ինչպէս ինքզ զիտես, Հոգիմում երկու անհրա-
ժեշտ պայմաններ են՝ անսայթաք և արագ արագ
բարձրանալու համարս:

Ահա այս է Պէշչիի անձնաւորութեան, կե-
նաց և ձգտման ստոյգ պատկերը, ինչպէս որ այդ
ձևանում է իւր փաղաքոյն նամակներէից:

Ս. Ս.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

GRÉGOIRE DE TOURS-ի ՄԵԿ ԳԼԻՈՒՆ ՎԵՐԱՅԻ
ԱՐԵՒԵԼԻՔԻ ՊԱՏՄԱՌԹԵԼԵՆ ՄԱՍԻՆ.

Փարիզի Բարձրագոյն Ուսմանց Վարժա-

րանի այս տարուան տարեցոյցը * կը պարու-
նակէ պայպիտի վերնագրով հատուած մը. Sur
un chapitre de Grégoire de Tours relatif à l'his-
toire d'Orient: Եօդուածը՝ որ կը կրէ ծանօթ
բանասէր A. Carrière-ի ստորագրութիւնը, կը
պարունակէ վեց էջ քննութիւն մը հայոց ա-
պստամբութեան ընդդէմ պարսից՝ յամին 571:
Նոյն տարեցոյցը լինելով համալսարանին և
համալսարանի աշակերաններուն յատուկ մաս-
նական գիրք մը, ի հարկէ նոյն բանասէրին յօ-
դուածն անծանօթ պէտք է մնայ հայ բանա-
սիրական շրջանին, ուստի յարմար գտնեցի
նոյնը թարգմանութեամբ ծանօթացնել Եօ-
դուածը կսկսի այսպէս.

*Grégoire de Tours իր Փրանկներու պատ-
մութեան մէջ (Histoire des Francs) գրած է մի
քանի տեղեկութիւններ իր զանգական կայս-
րութեան մէջ իւր ժամանակ պատահած
անցքերու մասին: Նա կը պատմէ կարեւոր
դէպքեր՝ քիչ կամ շատ մանրամասնութեամբ,
բայց առանց երբեք շարունակեալ պատմու-
թիւն մը ընելու: Իր պատմութիւնը միշտ
հատուածական, մասնական և փայտեղան գոյն
ունի. շատ հոգ չառնիր դէպքերը ժա-
մանակագրական ամբողջութեան մը մէջ մը-
ցնելու: Իր առում տեղեկութիւնները միշտ
թանկագին են, որովհետեւ այն դէպքերուն
շատ մօտիկ ժամանակի մը մէջ գրուած են
Խնդիր է թէ այս տեղեկութիւնները սալոյց
են: Այս մասին քննադատութիւնը երբեմն
բաւական խիստ գտնուած է, ինչ կը թուի
թէ Գրիգորի հեղինակութեան պաշտպաննե-
րը խնդրին այս կողմը ի գոյր անոր դատա-
փետներուն թողած են: Հետեւեալ տպերով
չեմ համարձակիր բնաւ խնդրին վճռական
լուծում տալ, բայց Փրանկոց պատմու-
թեան մէկ գլխուն տեսակ մը մեկնութիւն
կցելով, կը յուսամ թէ պիտի կարենամ ցուց-
նել թէ ինչ տեսակէն գործածուած աղբիւր-
ները յայտնել անոնց ծագումը, որով կարելի
կրկնի գնահատել անոնց արժէքը: Նոյն աշխա-
տութիւնը կատարելով ուրիշ գրութներու հա-
մար՝ զորոնք համառօտ պիտի ամփոփեմ

*Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes-Etudes,
1898. էջ 5—23.

միայն, կարծեմ պիտի հասնինք նոյն եզրու-
կացութեան: Եւսմանայն դէպս գտնէ, զրահան
հաստատութիւն մը բերած պիտի լինիմ այն
դէպքին՝ որ մինչեւ այժմ Tours-ի եպիսկոպո-
սին գլխէն միայն յայտնի էր, և ասով անդ-
ձած պիտի լինիմ նորոգում որ նախարան մը
Լերեկլի պատմութեան մի քանի ուրիշ ման-
րամանութեանց՝ որոնք նոյն պայմաններու
տակ կը ներկայանան մեզ:

Փռանկաց պատմութեան Գ. գրքին 10.
գլուխը կը բաժնուի իրարմէ շատ ասորքեր չորս
մասի կամ հստակ անհերքելի որոնք բոլորն ալ
Եռաստիանոս Բ.-ի թագաւորութեան կը պատ-
կանին (565—578):

Ա. Եռաստիանոսի նկարագիրը մինչեւ ա-
նոր խելագարութեան վայրկեանը՝ երբ կայսե-
րական իշխանութիւնը կը յանձնէ Տիրերիո-
սի՝ Նոյսը անսկզբութիւն (574-ի վերջը):

Բ. Սիգերթը (Sigebert) թագաւորը Եռաս-
տիանոսին կուղարկէ երկու գեապան՝ որոնք
կը գտնան յաջորդ ասորին:

Գ. Սիւրիոյ աւերման հատուածը Խոս-
րովի՝ րանակներով (573):

Դ. Թէ ինչպէս Պարսկահայք ապստամ-
բեցան Պարսից թագաւորին դէմ և Եռաս-
տիանոսի օգնութիւնը խնդրեցին (571):

Դրիգորի բնագիրը պատմութեամբ այս գա-
նազան դէպքերուն մէջ ոչ մի յարաբերու-
թիւն կը գտնէ: Սիւրիոյ յայտնի է թէ Սիւրիոյ
աւերումը Սիգերթի գեապաններուն գոր-
ծէն յետոյ տեղի ունեցած է (post haec, յետ
այսորիկ): Ուրիշ ոչ մի ժամանակագրական
տեղեկութիւն չկայ:

Եռաստիանոսի այս խօսքերէն ետ
յօդու ածապիրը կսկսի քննել իւրաքանչիւր հա-
տուածը, համեմատել զանոնք ժամանակակից
ուրիշ պատմագիրներու վկայութեան հետ և
երեւան հանել Դրիգորի արժէքը Թորոնով ա-
ռաջին երեք հատուածներուն հետադասու-
թիւնը՝ որ մեզ համար առանձին կարեւորու-
թիւն չունի, կանցնինք չորրորդ հատուածին,
այն է Պարսկահայոց ապստամբութիւնը: Այս-

տեղ նախ մէջ կը բերուի լատիներէն բնա-
գիրը և անոր ֆրանսերէն թարգմանութիւ-
նը՝ որ է՝

«Ոսկ Պարսկահայեր եկան Եռաստիանոս
կայսեր մօտ բերելով մետաքսահիւս գոր-
ծուածներու մեծ քանակութիւն մը խնդ-
րեցին անոր բարեկամութիւնը և պատմեցին
իրենց առելութիւնը պարսից թագաւորին
դէմ: Նորա կողմէն պատգամաւորներ եկած
էին և ըսած էին. «Թագաւորական խնամա-
տարութիւնը կուզէ խմանալ թէ ձեր զրած
զաշինքը հաստատուն պիտի պահէք»: Երբ
նոքա պատառխանեցին թէ ճշդիւ պիտի կա-
տարին իրենց խոստումը, պատգամաւորներն
ըսին. «Եթէ դուք պաշտէք Կրակը՝ զոր ինքը
թագաւորը կը պաշտէ, յայտնած կը լինիք
թէ, պիտի պահպանէք իւր բարեկամութիւ-
նը: Ժողովուրդը պատառխանեց թէ, այսպիսի
բան մը երբեք չպիտի բնեն, և եպիսկոպոսը՝
որ այնտեղ էր, աւելցուց. «Ինչ Աստուածու-
թիւն կայ կրակին մէջ, որ զայն պաշտենք:
Զոր Աստուած ստեղծեց մարդոց գործածու-
թեան համար, որ կը վառի նիւթով, ջրով կը
շիջանի, կայրէ մերձակայ բանը և կը մարի
առանց նիւթի»: Մինչդեռ եպիսկոպոսը այս
և ասոր նման խօսքեր կըսէր, պատգամաւոր-
ները զայրացած՝ թշնամանեցին զայն և ծե-
ծեցին: Ժողովուրդը՝ անսնելով իր արինաշա-
ղախ եպիսկոպոսը, յարձակեցաւ պատգամա-
ւորներուն վրայ բռնեց զանոնք և սպաննեց:
յետոյ ինչպէս ըսինք, գիտեցին կայսեր բա-
րեկամութիւնը խնդրելու:»

Դրիգորի պատմածը Պարսկահայոց ա-
յլապատմութիւնն է՝ որոնք 571-ին հեռա-
ցան պարսիկներէն և մտան հռովմէական գե-
րիշխանութեան տակ:

Նախ ինչ պէտք է խմանալ պարսկահայ
բառով: Շատ ժամանակի ի վեր Հայաստանը
երկու մասի բաժնուած էր, անգլիկոսական
ընդարձակազոյն արևելեան մասը կը կոչուէր
Մեծ Հայաստան, արևմտեան մասը՝ որ կը
գտնուէր գեալին աջ եղիբը, կը կոչուէր Փոքր

** Բնագիրը առնուած է Arndt-ի հրատարա-
կութենէն, ի Monumenta Germaniae historica (Scripto-
res rerum merovingicarum, Ա. Հատ. էջ. 1):

Հայաստան: Յուստինիանոս 536 թուին հաս-
տատեց Չորրորդ Հայոց դաւառ Եփրատի
ձախ եղեբբին վրայ: Հետեւաբար Մեծ Հայոց
մէջ: 2 Այս ժամանակէն սկսեալ կերելի Պարս-
կահայաստան հոռումը՝ որով կը նշանակուի
Հայաստանի պարսկց գերիշխանութեան տակ
գտնուած մասը: 3 Այս կոչման կը հանգիստիւ
առաջին անգամ Պրոկոպիոսի մէջ՝ որ Հայաս-
տանը Պարսկահայաստանէն որոշ կերպով կը
զանազանէ: 4 և կը թուի թէ 2. դարու վեր-
ջերը այս էր ընթացիկ և սովորական բառը:
Դոնէ ժամանակակից հեղինակներու՝ որ 571-ի
ապստամբութեան վրայ կը խօսին: 5 մեծա-
դոյն մասը գործածած է զայն Բասին գոր-
ծածութիւնը շուտ խափանեցաւ: 6

Հայոց այս ապստամբութիւնը ոչ միայն
Արեւելքի այլ նաեւ Տիեզերական պատմու-
թեան մէջ կարեւոր անցք մըն է: Եւ արդա-
րեւէ եթէ ոչ միայն դոնէ զիստօր պատճառ
մը եղաւ այս Եւրոպական կայսրութեան և Պարս-
կաստանի մէջտեղ լինումն թեան վերակերպելու
յամին 572: 7 Եւ այս կատարի կոխը՝ որ Մո-

2. Տես Է. Գեղեցիկ յառաջաբանը իր Գեորգ
Կիւրացւոյ Orbis Romanus-ի գրանշելի հրատարա-
կութեան մէջ (Trubner, 1890), էջ. ԽԶ և շար.

3. ΟΙ ΤΗΣ ΠΛΑΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ Ἀρμενίας ὁπισθεν δὲ
Περσῶν Ἀρμενίας ἀπονομασθεῖσθαι... Եւագրիոս: Ե. 7:

4. De bello Persico, Լ. 10.

5. Միայն Թէոփանոս Բիւզանդացի և Եով-
հանէս Եպիփանիացի ունին Ἀρμένιοι (Fragm. his-
tor. græc. Դ. 271 և 274), Միւսներն ունին Περσῶν
Ἀρμενία, Ἀρμένιοι Πέρσαι (Եւագրիոս: Ե. 7), Περσῶν
Ἀρμενία (Ménandre Prot., Fragg. histor. gr.,
Դ. 249), Բարս. ܠܡܕܝܢܬܐ ܕܠܥܪܡܝܢ, Եովհանէս Ե-
փեսացի: Բ. 18—24. վերջապէս Grégoire de
Tours, մեր ուսումնասիրած հատուածին մէջ՝ Persi
Armeni. Corbie-ի ձեռագրին (հրտրդ. Oment, էջ 131)
Persiani ընթերցուածքը սխալ է անշուշտ: Եթէ
սակայն չէ կարելի կարգաւ Persia[r]me Jui.

6. Մեր այս նշանակած Պարսկահայաստանը
պէտք չէ ընաւ շփոթել հայ աշխարհագիրներու
Պարսկահայք գաւառին հետ՝ որ բոլորովին ուրիշ
բան է. Լամին. Saint—Martin, Mémoires sur l'Arménie,
Լ. 178:

7. Καὶ τοῦτο μάλιστα γέγονε τῆς τῶν Περσῶν πρὸς
Ἑλλάδας ἀποστροφῆς καὶ τῶν Թէոփանէս Բիւ-
զանդացի: Fragg. hist. gr. Դ. 271.—Λίαντες οὖν πρὸς
Πέρσας ἀνεργάγῃ πόλεμος: Եւագրիոս: Ե. 7:

Թիկի ժամանակ քանի մը տարի միայն ընդ-
հատուեցաւ: տեւեց մինչև այն տառն՝ երբ
երկու կայսրութիւնները՝ այնքան երկար մա-
քառամենիք, ու ժապատ: զէմ առ զէմ զրա-
նուեցան նոր թշնամի մը՝ որուն անկարող
զանուեցան զճնական գիւնադրութիւն մը ընե-
լու: այն է մահմադական արարները: Բայց
շատ աւելի գիւրին է այս զէպքին կարեւ-
րութիւնը հաստատել: ցուցնել անոր անմիջա-
կան և հետագայ հետեւանքները: քան թէ
յայտնել քիչ կամ շատ ստուգութեամբ ինչ
որ կանցնէր Դուլինի Պարսկահայաստանի մայ-
րաքաղաքին մէջ: 8 Այդ իրենք չեն պակիր:—
կան յունական: ասորական և հայկական աղ-
բիւրներ: առանց հաշուելու Tours-ի կայս-
կոսոր:—սակայն իրարու համաձայն չեն միշտ:
Բայց համեմատելով զանոնք և իւրաքանչիւ-
րին տալով իրական արժէքը կարող ենք զննել
հետեւեալ ամփոփումը՝ որ պատմական ճշմար-
տութենէ շատ հեռի չէ:

Սուրենա՞ անուն պարսիկ կուսակալ մը
կը նկեր քրիստոնեայ հայերը և կը ջանար
տարածել անոնց մէջ կրակապաշտութիւնը՝ ինչ
որ տեղի կուտար մեծ զգոհութեան: Եւ-
դուսին իր գերադոյն աստիճանին հասաւ երբ
կուսակալը Դուլին մայրաքաղաքին մէջ ատու-
շան մը կանգնելու ծրագիրը յղացաւ: Ժողո-
ւորը՝ զրգեալ կաթոլիկոսէն և միւս կղե-
ւորներէն: ինչպէս նաեւ Վարդան անուն
նախարարէ մը՝ որ անձնական թշնամանց
վրէժը լուծելու կուգիր: ապստամբեցաւ Վար-
դանի առաջնորդութեամբ և կոտորեց թէ,
կուսակալը և թէ պարսկց պահապան զօրքը:
Բայց Պարսկց վրիժառու վերադարձին զէմ
ապստան մը դանելու համար: իսկայն Հայե-
րը Կասսանդրուպոլիս ու զարկեցին կաթոլի-
կոսը և մի քանի նախարարներ՝ իրր պատ-
գամաւոր: որոնք Եւստիանոս Բ. կայսեր օգ-

8. Եովհ. Եփեսացի: Բ. 18:

9. Կամ Սուրեն: պոսինը Սուրենեան նշանա-
ւոր ազգատոհմէն անգամ մը (Լ. Պարիէր: Արդա-
րու զոյցը, Արեւիկան թղաւթ փարձառակի Եւրոպական
կին մէջ, էջ 392), Եւագրիկի պատմութեան համե-
մաւ (Տփղիս: 1885, էջ 84) այս անձը կը կոչուէր
ճիհր—Վշնասպ:

նույն ժամանակ՝ յանուն ժողովրդին՝ երկիրը պետի մըտցնելին հսովմէական գերիշխանութեան տակ: Կայրը զանոնք իր պաշտպանութեան տակ առաւ: Ինչ որ՝ մի քանի անգամ առանկցութիւններէ վերջ՝ ծնաւ պարսից զէմ պատերազմը (572-ի վերջը):

Թոր յազում առաջ բերաւ պատգամաւորներու ժամանումն ի Կոստանդնուպոլիս քրիստոնեայ ազգի մը կողմէ՝ որ իր սերը կը յայտնէր կայսրութեան: Եովհաննէս Եփեսացի որ այն ժամանակ մայրաքաղաքը կը գրանուէր, կը պատմէ թէ Եռստիանոս ինչպիսի փոռաւոր ընդունելութիւն ըրաւ Դուինի կաթմոսիկոսին և անոր ընկերակիցներուն: և զանոնք պարզեցնելով լիացուց: 10 Ինչ որ մեղշատ աւելի օգտակար է, այն է թէ բաւական ընդարձակօրէն մէջ կը բերէ նա կաթմոսիկոսին հրապարակային ծառք «հաստատման» յիշող երդմամբ, ի մտին այն պայմաններուն՝ որ տեղի տուին պարսիկ մարդոցնին սպանման: 11 Դժբախտաբար կը թուի թէ ասորի եպիսկոպոսը իր յիշատակները մի քանի ասորի ուշ գրի առած է: 12 և զէպքերուն ընթացքը շատ աւելի պարզ ձեով յայտնուած է: 13 Ամէն ինչ վերադրուած է Դուինի ստրուշանին շինութեան: որ կը թուի թէ ապրտամբութեան միակ պատճառն էր: 14 Եւ ծշմարտ է որ Եովհաննէս Եփեսացին կաւելցնէ թէ կաթմոսիկոսը աւելի շատ բաներ ևս պատմեց Կոստանդնուպոլսոյ մէջ (Դ. 22):

Արդ եթէ Grégoire de Tours-ի պատմութիւնը համեմատենք ասորի պատմագրին վկայութեան հետ ահմուտ կը տեսնուի թէ երկուքին ազդեցութիւնը նոյն է: Նախ գլխաւոր զէպքերը նոյն են: Պարսից թագաւորը կոզէ հայերը բռնի կրակադաշտ ընել: Աստուածարանային փիւստմութեան մը կար՝ որուն բոլոր

տարրերը զի բաւ կարելի է զանել հայ մատենագիրներու մէջ: 15 ապստամբութիւն մը կը ծագի՝ և ասկէ առաջ կուգայ պարսից թագաւորին ներկայացուցիչներուն կատարածը: Յետոյ ապստամբները կը զիմեն «Եռստիանոս կայսեր բարեկամութիւնը խնդրելու»: 16 Երկու պատմութեանց մէջ զանուած միակ տարրութիւնն այն է, որ տարուշանի շինութեան ընդգիմագրութեան տեղ Գրիգոր կը գնէ, կրակապաշտութեան զէմ հաստած մը: Սակայն Դուինի ապստամբութիւնը բաւական ժամանակ տեւելուն պատճառաւ: 17 Ի հարկէ բաղմաթիւ այսպիսի փիւստմութիւններ տեղի ունեցած են մոգերու և քրիստոնեայ կեկրականներու մէջանոց:

Ուրեմն այն տեղեկութիւնները՝ զորս Tours-ի եպիսկոպոսը կը հաղորդէ քիչ կամ շատ համաձայնութեամբ Պարսկահայոց ապրտամբութեան մասին, անկասկած սօջաական ազդեցութեան են: 18 և առաջ կուգան այն պատմութիւններէն՝ զորս հայ պատգամաւորները մի քանի տարի կայսերական մայրաքաղաքին բնակիչներուն կը պատմէին: 19 Մինչև Եովհաննէս Եփեսացոյ Եկեղեցական պատմութեան հրատարակութիւնը՝ Փրանկաց պատմութեան Դ. 40 գլուխը միակ վաւերացիրն էր՝ որ Դուինի խառնակութեանց կուտար իրենց իրական նկարագիրը, այն է մոգովրդական ապրտամբութիւն մը՝ կրօնական խնդրի մը պատճառաւ արծարծուած: 20

Հրաւիայ Յ. Ամստեան.

14. Մանասէնց Եղիշէի և Եղնկայ մէջ:

15. Յովհ. Եփեսացի (Բ. 20):

16. Արդէն venerunt բառը կը յայտնէ զայս:

17. Ըստ Յովհ. Եփեսացոյ (Բ. 22) կաթմոսիկոսը չվերադարձաւ իր երկիրը և երկու տարի վերջ վախճանեցաւ Պոլսոյ մէջ:

18. Հմմտ. Ս. Մարտէնի զիտագութիւնը իր հրատարակած Lebeau-ի Histoire de Bas-Empire-ի մէջ, հատոր Ժ. էջ 87, թիւ 4. Հայոց հնագոյն վկայութիւնը այն է Սերէոս, այն զէպքերէն մէկ զար վերջն է և շատ անկատար տեղեկութիւն կուտայ այս մասին Սեր. աղպ. Պատկ. էջ 26:

10. Բ. 18. Դ. 11.

11. Բ. 18—23:

12. Բ. 15 զէպքը՝ որ իր պատմութենէն գրեթէ անմիջապէս առաջ գրուած է, 577 թուականը կը կրէ:

13. Թագոսը յայտնի ահմարեկութիւնները Եռստիանոսի հալածանաց մասին միւսնակներուն էմ՝ որ 571-ին նոր օգտած էր: